

SURXON VOHASI AHOLISI MA'NAVIY QARASHLARI VA XO'JALIK FAOLIYATIDA TANDIR VA O'CHOQNING ETNOGRAFIK TAHLILI

Muxammadiyev Zoxid Odinamuxammat o'g'li
Toshkent shahar Yunusobod tumani "SALES DOCTOR SOLUTIONS"
ma'suliyati cheklangan jamiyati mutaxassisi
<https://orcid.org/0009-0000-0398-5051>
 UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqola O'zbekiston xalqining, xususan, Surxon vohasi aholisining an'anaviy turmush tarzi, moddiy madaniyati va ma'naviy qarashlarida tandir hamda o'choqning tutgan muhim o'rnini etnografik jihatdan tahlil qiladi. Tadqiqotda mazkur oshxona anjomlarining nafaqat xo'jalikdagi amaliy ahamiyati, balki rizq-ro'z, fayz-baraka va poklik ramzi sifatidagi chuqur ijtimoiy-madaniy vazifasi ochib berilgan. Maqolada tandir turlari (o'choq tandir, devor tandir, yer tandir), ularni yasash texnologiyasi hamda qadimiy tovatoshda non yopish usullari qiyosiy o'rganiladi. Yangi tandir va o'choqni o'rnatish, ularga hurmat ko'rsatish, shuningdek, kelinlarni o'choq boshiga olib borish kabi animistik qarashlar bilan bog'liq bo'lgan maxsus urf-odatlar va iirim-siirimlar ilmiy adabiyotlar va dala tadqiqotlari asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: tandir, o'choq, rizq-ro'z ramzi, tovatosh, non yopish usullari, etnografiya, urf-odatlar, Surxon vohasi, ma'naviy qarashlar.

Аннотация: В данной статье анализируется важное место тандыра и очага в традиционном образе жизни, материальной культуре и духовных воззрениях народов Узбекистана, в частности Сурханского оазиса, с этнографической точки зрения. Исследование раскрывает не только практическое значение этой кухонной утвари в хозяйстве, но и их глубокую социокультурную функцию как символа пропитания, благословения и чистоты. В статье проводится сравнительное изучение видов тандыров (печной тандыр, настенный тандыр, земляной тандыр), технологии их изготовления и способов выпечки хлеба в старинных формах. На

основе научной литературы и полевых исследований освещаются особые обычаи и обряды, связанные с анимистическими воззрениями, такие как установка нового тандыра и очага, проявление уважения к ним, а также принятие невест к очагу.

Ключевые слова: тандыр, печь, символ пропитания, противень, способы выпечки хлеба, этнография, обычаи, Сурханский оазис, духовные воззрения.

Abstract: This article analyzes the important place of the tandoor and hearth in the traditional lifestyle, material culture and spiritual views of the people of Uzbekistan, in particular the Surkhan oasis, from an ethnographic perspective. The study reveals not only the practical importance of these kitchen utensils in the economy, but also their deep socio-cultural function as a symbol of sustenance, blessing and purity. The article comparatively studies the types of tandoors (oven tandoor, wall tandoor, earthen tandoor), the technology of their manufacture and methods of baking bread in ancient pans. Special customs and rituals associated with animistic views, such as installing a new tandoor and hearth, showing respect for them, as well as taking brides to the hearth, are covered on the basis of scientific literature and field research.

Keywords: tandoor, oven, symbol of sustenance, baking pan, methods of baking bread, ethnography, customs, Surkhan oasis, spiritual views.

KIRISH (BBEДЕНИЕ / INTRODUCTION). Har bir xalqning ma'naviy qarashlari va moddiy madaniyati uning tarixiy taraqqiyoti, xo'jalik-iqtisodiy faoliyati hamda ijtimoiy qonuniyatlari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Moddiy

madaniyatning eng qadimiy va barqaror qismlaridan biri – bu anʼanaviy turmush tarzida muhim rol oʻynagan xoʻjalik vositalari, xususan, uy-roʻzgʻor anjomlaridir. Oʻzbek xalqining maishiy hayotida va taomlanish madaniyatida ming yillik tarixga ega boʻlgan tandir va oʻchoq alohida oʻrin tutadi. Ushbu anjomlar faqatgina non yopish yoki ovqat pishirish kabi amaliy funksiyani bajaribgina qolmay, balki chuqur ramziy, marosimiy va animistik maʼnolarni ham oʻzida mujassam etgan.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, globallashuv va urbanizatsiya sharoitida qishloq xoʻjaligidagi anʼanaviy usullar va marosimiy amallar asta-sekin yoʻqolib bormoqda. Shu sababli, Surxon voʻhasi aholisi misolida tandir va oʻchoq bilan bogʻliq boʻlgan etnik, lokal udumlar, irim-sirimlar va qadimgi animistik qarashlarni ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularni kelajak avlod uchun saqlab qolish nuqtai nazaridan gʻoyat muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi Janubiy Surxon voʻhasi aholisining maʼnaviy qarashlari va xoʻjalik faoliyatida tandir hamda oʻchoqning tutgan oʻrnini etnografik jihatdan tahlil qilish, ularning moddiy funksiyadan tashqari rizq-roʻz, fayz-baraka va poklik ramzi sifatidagi ijtimoiy-madaniy vazifasini ochib berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS).

Tadqiqotning nazariy asosi Oʻzbekistonning va xorijiy etnograflari, jumladan, K. Mahmudov, O. Boʻriyev, N. Tursunov, I. Jabborov, K. Shoniyozov, A. N. Jilina, M. Fayzullayeva hamda S. A. Tokarevning ilmiy ishlaridan iborat. Maqolaning asosiy gʻoyalarini isbotlashda va tandirning ramziy, marosimiy maʼnolarini ilmiy talqin qilishda ularning ishlari nazariy zamin boʻlib xizmat qildi.

Maqolada maqsadga erishish uchun quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: tarixiy-etnografik metod (anjomlarning evolyutsiyasini oʻrganish), qiyosiy taqqoslash metod (non pishirish usullarini lokal jihatdan solishtirish), Dala Tadqiqotlari metodi (Surxondaryo viloyati Oltinsoy tumanida

oʻtkazilgan yozuvlar [8] orqali amaliy maʼlumotlarni toʻplash) va Sistemali Tahlil metodi (tandir-oʻchoq majmuasini oila hayotining barcha jabhalarida oʻzaro bogʻliq tizim sifatida koʻrish).

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Har bir millatning maʼnaviy qadriyatlari va moddiy boyliklari ularning iqtisodiy faoliyati bilan uzviy bogʻliq boʻlib, bu ijtimoiy-tarixiy rivojlanishning asosiy qonuniyatidir. Maishiy hayotda koʻplab oshxona buyumlari zarur boʻladi. Oʻrganilayotgan hududlarda yangi oila qurganda kuyov tomonidagi yaqinlar (opasingillar, xola-ammalar) ishtirokida faqatgina tandir-oʻchoq oʻrnatilgan. Barcha boshqa oshxona anjomlari, jumladan, qozondan tortib dasturxongacha kelin tomonidan, yaʼni qizning ota uyidan olib kelingan. Oʻgʻil otonasidan alohida turmush qurganida ham, yangi xonadoniga ramziy maʼnoda qozon berish odati mavjud boʻlgan [1, 87-b.].

Tandir oshxona anjomlarining eng qadimiylaridan biri sanaladi. Ayniqsa, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qishloq hayotini tandirsiz tasavvur qilish mushkul edi. Etnologik manbalar koʻrsatishicha, bu davrda shaharlarda nonvoyxonalar mavjudligi sababli, shaharliklar nonga boʻlgan ehtiyojini ulardan qondirgan. Tandirdan asosan nonvoylar va somsapazlar foydalangan.

Tandir ibtidoiy davrda qanday yasalgan boʻlsa, bizgacha deyarli shunday yetib kelgan. Bu isitish anjomining azaldan qulay qilib ishlanganidan darak beradi. Buning uchun yerning 5–10 metr chuqurlikdagi tubidan, daraxtlarning tomiri yetib bormagan soz tuproq qazib olinib, tuya yoki qoʻy juni bilan aralashtirilib, qorilgan. Loyini yaxshilab pishitib, ogʻzi kichraytirilgan silindr shaklida qilib yasaladi va oftobda quritiladi. Bunda qizil tuproqli, saqich loy tanlanadi. Non tandirda yopilgan. Tandirni maxsus tandir yasovchi usta-kulollar yasagan, ushbu hunar turi ham otadan bolaga meros oʻtgan. Bu esa mazkur isitish anjomining azaldan ota-bobolarimiz tomonidan qulay qilib ishlanganidan darak beradi [2, 16-b.].

Tandir uch xil – oʻchoq-tandir, devor-tandir va yer-tandir koʻrinishida quriladi. Oʻchoq-

tandir kichik bo'lib, o'choq ichiga quriladi; bunga qozon osib, ovqat pishirish ham, devorlariga non yopish ham mumkin. Hozirda tandirning ushbu turi deyarli ishlatilmaydi, lekin Surxondaryo viloyati Oltinsoy tumani Chinor qishlog'i aholisi o'choq-tandirdan foydalanishi tadqiqotlar jarayonida aniqlandi [8].

Devorga taqab qurilgan tandir "gorizontal tandir" deb atalsa, yer-tandir esa "vertikal tandir" hisoblanadi. Chunki uning og'zi osmonga qaratilib, asosi yerga qo'yib quriladi, atrofiga g'isht terib suvaladi. Tutuni yaxshi tortilishi uchun ostidan havo kirib turishiga mo'ljallab, yerdan yarim g'isht kattaligida teshik ("kanák") qoldiriladi.

Qashqadaryo, Surxondaryo, shuningdek, Samarqand va Buxoro viloyatlarida yer-tandirlar hozir ham ishlatiladi. Vertikal tandirlar esa Toshkent viloyati va Farg'ona vodiysida keng tarqalgan. Tandir uchun eng yaxshi o'tin qurigan (o'rik, zardoli) mevali daraxtlarning butoqlari, uzumning zangi va g'o'zapoyadir. Bugungi kunda tandirni tabiiy gaz bilan qizdirib, non yopish usullari ham mavjud.

Umuman olganda, tandirdan foydalanish qozoq, qirg'iz, tojik, turkman, ozarbayjon, arman, gruzin, shuningdek, qo'shni xalqlardan uyg'ur, afg'on va eroniylarga ham xos. O'zbek pazandachiligida tandirdan nafaqat non va somsa yopishda, balki go'sht, jigar, baliq va qo'y go'shtini pishirish uchun ham foydalanilmoqda [2, 17-b.].

Chorvador qishloqlarda ham aholi yer-tandirlaridan foydalangan bo'lsa-da, cho'ponlar o'targa ketganda (mol haydab uzoq yaylovlarga ketganda) tovada [3, 92-b.] yoki qizitilgan toshda non pishirganlar [4, 51–52-b.]. Tovatosh olovda parchalanmaydigan qizil rangli tosh bo'lib, u sangtaroshlar tomonidan doira shaklida tayyorlangan. Tovatoshning qalinligi 2 sm, diametri 50–60 sm, og'irligi 8–12 kg bo'lgan. Nonlar tovatoshda bitttalab pishirilgan va tovatosh tagida olov bir me'yorda yonib turgan. Tovatosh nonlar qotib qolmagan va to'yimli hisoblangan.

K. Shoniyofov va A. N. Jilinalar 1930-yillarga qadar mamlakatimizning qipchoq, qarluq va laqay etnik urug'lari tovatoshda non

pishirganliklarini qayd etgan edi [5, 107, 119-b.]. Shuningdek, tovatosh non Surxondaryo viloyati Boysun tumani Sho'rob va Chilonzor, Sherobod tumani Xomkon qishloqlarida hozirgacha tayyorlanishi haqida M. Fayzullayeva ham ma'lumot beradi [6, 51-b.]. Ayin paytda esa bu ma'lumotlar o'rganilayotgan hudud taomlanish madaniyatining o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Mintaqa aholisi nonni asosan, to'rt usulda pishirishgan: tandirda, tovada, bundan tashqari, qozonda va cho'g'da qo'yib pishirish usullari ham bo'lgan. Keyingi usulda non pishirish asosan, tog' va tog' oldi tojik qishloqlarida urf bo'lgan. Bu usulda yopilgan nonlar: noni oshyoni, noni tabagin, noni degin, noni ko'mma deb atalgan [6, 40-b.].

O'rganilayotgan hudud aholisining tandirdan foydalanishida ayni shu hududga xos etnik, lokal udumlari va irim-sirimlari bo'lgan. Yangi tandir o'rnatilayotganda beshta cho'zma qilinib, tandir pirlariga atab chiroq yoqilgan.

Yangi tandirga xonadon xo'jayini birinchi bo'lib, olov qalagan (yoqqan). Olov yoqayotganda hazorispan (isiriq) tashlansa, yangi tandirni yorilishdan saqlaydi, deb ishonilgan. Shuningdek, tandir yorilmasligi uchun unga dastlab olov yoqayotgan kishi, ya'ni, xonadon sohibi olov yoqayotganda og'zini ochmasligi kerak bo'lgan. Yopilgan nonlar yaxshi va chiroyli chiqishi uchun tandirga faqat bir kishi olov yoqqan, birdaniga ikki kishi tandirga o'tin qalamagan. Non yopib bo'lingandan keyin barakasi ketmasin deb tandir og'zi yopib qo'yilgan.

Surxon vohasida qadimdan tandir xosiyatli hisoblanib, g'usl qilmasdan (nopok holda) tandir-o'choq yoniga borish va ular bilan bog'liq anjomlarni qo'lga olish gunoh sanalgan.

Etnologik tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'rganilayotgan mintaqa aholisi tandirga qadimdan fayz-baraka, rizq-nasiba, ozodalik va halollik ramzi sifatida qarab, farzandlariga doimo tandir-o'choqlarni ulug'lashga, qadrlashga va doimo toza saqlashga o'rgatganlar. Bu esa ularning animistik qarashlari, qolaversa, urf-odatlar va an'analari bilan bog'liq bo'lgan.

Tandir oldida doimo o'choq bo'lgan.

Tandirda non pishsa, o'choqda ovqat pishgan. Tandir haftada 1–2 marta xonadon ahli uchun xizmat qilsa, o'choq esa har kuni xizmatda bo'lgan. Shuning uchun ham aholi o'rtasida o'choqqa ko'rsatilgan “izzat-ikrom” (ya'ni, yaxshi munosabat) tandirnikidan kam bo'lmagan. Xonadonga yangi tushib kelgan kelinni kuyov hovlisidagi o'choq boshiga olib borib ta'zim qildirgan, o'choq boshida kelinga quyruq to'g'rashgan. Voha qarlulqlarida esa yangi tushgan kelin o'choqqa moy qo'ygan. Buning zahirida “xonadonimiz rizqli-nasibli bo'lsin”, degan ezgu niyat yotgan.

Shuningdek, to'y-ma'rahaning katta o'chog'i to'g'ri kelgan yerdan qazilmay, avvalo, toza, pokiza joy tanlangan. To'y o'chog'ini “to'y-to'yga ulansin, o'choq to'y-tilab tursin”, degan niyatda shirinliklar tashlab ko'mishgan. Ilmiy adabiyotlarda keltirilishicha, qadimgi turkiy xalqlar olovni ayol sifatida tasavvur qilganlar va muqaddas ilohni “O't ona” deb ataganlar [7, 256–263-b.]. Olov-o'choqning issiqligi va yorug'ligi muqaddas kuch sifatida kelin-kuyovga ko'maklashib, ularni ins-u jinlardan poklashga yordam beradi, deb tushunganlar.

Mintaqa aholisining xo'jalik yuritishida va oilani tebratishda ham tandir-o'choqning o'rni nihoyatda muhim bo'lgan. Shuning uchun tandir-o'choq ustida doimo gugurt, tuz, qalampir, pichoq turishi lozim bo'lgan. Ular

tandir-o'choqning barakasi oilaning barakasi deb hisoblangan. Har kuni tandir oldiga borib, yaxshi niyatlar izhor etish kishini murod-maqsadiga yetkazadi, degan tasavvurlarga ega bo'lishgan. Tandir-o'choq e'zozlanganligi uchun unga tuflash, tirnoq, chiqindi va shunga o'xshash nopok narsalarni tashlash gunoh sanalgan, uy hayvonlaridan ot va eshak tezagini yoqish ham man qilingan [6, 93-b.].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). O'tkazilgan etnografik tahlillar Surxon vohasi aholisining ma'naviy qarashlari va xo'jalik faoliyatida tandir va o'choqning rizq-ro'z, fayz-baraka va oila pokligining asosiy ramzlari sifatida e'zozlanganini tasdiqladi. Tadqiqot natijalari tandir-o'choq qurilishining ijtimoiy-marosimiy qoidalarga bo'ysunishini hamda tovatoshda non yopish kabi lokal usullar mavjudligini ko'rsatadi. Tandir-o'choq bilan bog'liq irim-sirimlarning keng tarqalgani aholining ularni oddiy anjom emas, balki muqaddas kuch manbai sifatida qabul qilganidan dalolat beradi. Xulosa qilib aytganda, tandir va o'choq Surxon vohasi aholisi uchun xalqning chuqur etnik qatlamlari, ijtimoiy qoidalari va muqaddaslikka bo'lgan munosabatini o'zida mujassam etgan asosiy madaniy qadriyat hisoblanadi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Бўриев О. Қозон – ризқу рўз ва қут-барақа рамзи... – Б. 87.
2. Маҳмудов К. Ўзбек тансиқ таомлари... – Б. 16, 17.
3. Турсунов Н. Жанубий Сурхон воҳаси этнографияси... – Б. 92.
4. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси... – Б. 51–52.
5. Шаниязов К. Ш., Исмаилов Х. И. Этнографические материалы... – С. 107; Жилина А. Н. Современная материальная культура сельского населения Ташкентской области Узбекской ССР (Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана). – М.: Наука, 1966. – С. 119.
6. Файзуллаева М. Сурхон воҳаси ижтимоий ҳаётида таомлар билан боғлиқ анъана ва маросимлар... – Б. 40, 51, 93.
7. Токарев С. А. Ранние формы религии. – М., 1964. – С. 256–263.
8. Dala yozuvlari. Surxondaryo viloyati Oltinsoy tumani Chinor qishlog'i. 2023-yil.